

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

TURANƏ ƏLVAN QIZI ƏLİYEVƏ

UŞAQ İNKİŞAFININ
QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ ZAMANI SUBYEKTİV FAKTORLARIN TƏHLİLİ
VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

6104.01 – Pedaqoji psixologiya

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı -2016

İş Bakı Dövlət Universitetinin “Sosial və pedaqoji psixologiya” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: psixologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Kamilə Ramiz qızı Əliyeva**

Rəsmi opponentlər: psixologiya üzrə elmlər doktoru,
professor **Ramiz İbrahim oğlu Əliyev**

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ruhəngiz Mehman qızı Qarayeva

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dillər Universitetinin**
Psixologiya kafedrası

Müdafiə “___” “_____” 2016-cı ildə saat “___” da Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən FD.02.014 Dissertasiya şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, Z.Xəlilov küçəsi 23, II korpus, auditoriya 901

Dissertasiya ilə BDU-nun elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “___” “_____” 2016-cı ildə göndərilib.

FD. 02.014 Dissertasiya
şurasının elmi katibi

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent **Rəşid Vəkil oğlu Cabbarov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşması və cəmiyyətdə öz yerini tapması aktual problem kimi diqqət mərkəzində olmaqla yanaşı elmi tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Bunun başlıca səbəblərindən biri uşaqlıq dövrünün psixi inkişafın ən sürətli və həssas dövrü olmasıdır. Məhz uşaqlıq dövründə psixi inkişafın düzgün istiqamətləndirilməməsi sonrakı yaş dövrlərində ciddi fəsadlarla müşahidə olunur və korreksiyası mümkün olmur. Lakin uşağın psixi inkişafının subyektiv müşahidə üsulu ilə hansı səviyyədə olduğunu aşkarlamaq və buna uyğun tədbirlər sistemi həyata keçirmək mümkün deyildir.

Uşağın inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı subyektiv amillərin aşkar olunması bir tərəfdən uşağın psixi inkişafının istiqamətlərini aşkarlamağa, digər tərəfdən isə təlim-tərbiyə sistemində uşağın fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına zəmin yaradır, təlim prosesinin effektiv təşkilinə imkan verir. Bununla yanaşı məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının erkən qiymətləndirilməsi, risk qrupuna aid olan uşaqların müəyyənləşdirilməsi və müvafiq müdaxilə proqramlarının, həmçinin, fərdiləşdirilmiş tədris planlarının hazırlanması qiymətləndirmə prosesinin bu sahədə əhəmiyyətini artırır, çatışmazlıqların vaxtında aşkarlanmasına şərait yaradır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra dövlətin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi və istiqamətləndirilməsidir. Azərbaycanda uşaqların hərtərəfli inkişafının təmin olunması məsələsi uzunmüddətli dövlət strategiyasının əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Son illərdə respublikamızda məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafına yönəlmiş bir sıra dövlət proqramları, layihələr hazırlanaraq həyata keçirilməkdədir. Həmin layihə və proqramların gerçəkləşdirilməsinin əsas göstəricilərindən biri və ən başlıcası uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsinə diqqət yetirilməsinin nəzərdə tutulmasıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2015-ci il 19 yanvar tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın həyata keçirilməsi ilə bağlı Fəaliyyət Planında da bir çox bəndlərin əsasını uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi, məktəbəqədər yaş dövrü və onunla bağlı müxtəlif problemlərin erkən aşkar olunması təşkil edir. Dünyada və cəmiyyətdə baş

verən siyasi, iqtisadi, mədəni və sosial dəyişikliklər fonunda məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında yeni cəhətlərin meydana çıxması uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində yeni metodikaların yaradılmasını diqtə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşağın inkişafı və onun qiymətləndirilməsi məsələsi təhlil edilsə də, qiymətləndirmə zamanı subyektiv amillər sistemli tədqiq edilməmiş və həmin amillərin yaratdığı problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində standartlaşdırılmış qiymətləndirmə aləti təqdim olunmamışdır. Başqa sözlə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə ciddi ehtiyac vardır. Bu baxımdan “Uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı subyektiv faktorların təhlili və onların aradan qaldırılması yolları” mövzusunun tədqiqat obyektı kimi seçilməsi məqsədəuyğundur və müasir dövr üçün olduqca aktualdır.

Mövzunun işlənmə səviyyəsi. Uşaq inkişafı və onun qiymətləndirilməsi probleminin tədqiqinə yönəlmiş işlərin retrospektiv təhlilindən görünür ki, problemin öyrənilməsinə hələ XIX əsrdə başlanılmış və bir sıra alimlər (Q.Fexner, H. Ebbinqauz, F. Qalton, J. Kettel və b.) tərəfindən əqli bacarıqların ölçülməsi sahəsində diaqnostik metodikaların yaradılması ilə nəticələnmişdir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq psixologiyası tarixində inkişaf qanunauyğunluqlarının öyrənilməsinin kökü fəlsəfi və pedaqoji əsərlərə gedib çıxır. Bu baxımdan J.Russonun, T.Tidemanın, V.Preyerin, V.Şternin və b. gördüyü işlər uşaqların psixi inkişafı sahəsində ilk sistemli tədqiqatlar hesab olunur. Məktəbəqədər yaş dövründə psixi inkişafın xüsusiyyətləri, mərhələləri və inkişaf qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi sahəsində aparılan ilkin tədqiqatlar sırasında A.Qezellin erkən yaş dövrünün pedalogiyası, A.Vallonun uşağın inkişaf xüsusiyyətləri, K.Koffkanın uşaqlıq dövründə psixi inkişafın əsasları, C.Uotsonun uşağa qulluq qaydaları, V.Şternin erkən uşaqlıq dövrünün psixologiyası, Z.Freydin uşaq psixoanalizi və b. tədqiqatları göstərmək olar.

Problemə həsr olunmuş tədqiqatlar bir tərəfdən inkişafın qiymətləndirilməsi istiqamətində əqli testlərin yaradılması (F. Qalton, J.Kettel, A. Binet, H.Qoddard, L.Terman, R.Kettel, J.Horn, J.Qilford, A.Kaufman və b.), digər tərəfdən isə bu testlərin statistik cəhətdən etibarlılığının yoxlanılması (K.Spirmen) sahəsində araşdırmalarla nəticələnir. Bir qisim işlərdə isə qiymətləndirmə anlayışının məzmun və mahiyyətinin

müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparılır. Qeyd edilən istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda problemin sosial-mədəni, davranış, şəxsiyyət və s. kimi müxtəlif tərəflərinə aydınlıq gətirilməsinə cəhdlər edilir.

Azərbaycanda da uşağın psixi inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar yetərincədir (B.H.Əliyev, Z.M.Mehdizadə, Ə.S.Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov, K.R.Əliyeva, R.İ.Əliyev, L.Ş.Əmrahlı, N.T. Rzayeva, İ.H.Sultanova və b.). Bu tədqiqatlarda uşaq bağçasında və ailədə aparılan tərbiyə işində sistemliliyin zəruriliyi əsaslandırılmış, uşağın normal psixi inkişafını təmin etmək məqsədilə valideyn və tərbiyəçinin aparmalı olduğu metodik, psixodiagnostik, psixokonsultativ və inkişafetdirici işlərlə bağlı tövsiyələr verilmiş, təkliflər irəli sürülmüşdür. Lakin çoxaspektli və mürəkkəb bir problemin bütün tərəflərinin bu tədqiqatlarda əhatə olunduğunu söyləmək çətinidir. Bu da mövzunun ciddi aktualıq kəsb etdiyini bir daha göstərir.

Tədqiqatın obyektı məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərinin tədqiqıdır.

Tədqiqatın predmeti məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsində özünü büruzə verən subyektiv amillərin təhlili və obyektiv qiymətləndirmə alətinin formalaşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsədi psixoloji-pedaqoji ədəbiyyatın təhlili əsasında və xüsusi metodikalar vasitəsilə məktəbəqədər yaş dövründə inkişafın qiymətləndirilməsi zamanı ortaya çıxan subyektiv amilləri araşdırmaq və onların yaratdığı problemlərin aradan qaldırılması yollarını göstərməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Standartlaşdırılmış qiymətləndirmə alətindən istifadə uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı ortaya çıxan subyektiv amillərin qiymətləndirmənin obyektivlik dərəcəsinə təsirini minimuma endirir.

Əsas fərziyyə ilə yanaşı tədqiqatda bir neçə əlavə fərziyyədə irəli sürülmüşdür:

- Məktəbəqədər yaşlı uşağın cinsi ilə onun inkişafı arasında əlaqə mövcud deyildir.
- Uşağın yaşayış yeri ilə onun inkişafı arasında əlaqə mövcuddur.
- Uşaq bağçası və ya digər uşaq inkişaf mərkəzində iştirakla uşağın inkişafı arasında müsbət əlaqə vardır.
- Ailə başçısının sosial mövqeyi və eləcə də valideynlərin təhsil səviyyəsi ilə uşağın inkişafı arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə mövcud deyildir.

- Uşaqların skriningi üzrə diaqnostik vəsaitin hər şkalası üzrə etibarlılıq testinin nəticələri yüksəkdir.

- Uşaqların skriningi üzrə diaqnostik vəsaitə daxil olan şkalaların etibarlılığının göstəricisi olan səkkiz şkalalararası korrelyasiya mövcuddur.

Tədqiqatın vəzifələri. Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulmuş məqsədə müvafiq olaraq aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- Məktəbəqədər yaş dövründə sosial, emosional, koqnitiv və fiziki inkişaf sahəsində mövcud nəzəri mənbələrin araşdırılması, nəzəriyyə və konsepsiyaların təhlil edilməsi və ümumiləşdirilməsi;

- İnkişafın qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud yanaşmaların təhlil edilməsi;

- Məktəbəqədər dövrdə inkişafın qiymətləndirilməsi sahəsində aşkar edilmiş psixopedaqoji problemlərin təhlilinin aparılması;

- Uşaq inkişafının əsas sahələrinin araşdırılması;

- Qiymətləndirmə alətinin Azərbaycan mədəni kontekstində adaptasiyasının həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın metodoloji əsasları və metodları. Tədqiqatda uşağın psixi, sosial, emosional və fiziki inkişafının qanunauyğunluqları, eyni zamanda, inkişafın qiymətləndirilməsi haqqında müddəalara və pedaqoji psixologiyada mövcud olan prinsiplərə istinad edilmişdir. Uşağın inkişafının qiymətləndirilməsi prosesini təhlil edərkən U.Bronfenbrenner, O.Brim və R.Barkerin əsasını qoyduqları ekoloji yanaşmadan istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində məktəbəqədər yaş dövründə psixi, sosial, emosional və fiziki inkişafın psixoloji xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılması ilə bağlı konkret vəzifələri həyata keçirmək üçün zəruri olan metodlardan - müşahidə, valideyn və uşağa qayğı göstərənlərlə anket sorğusu, eləcə də Kanadalı alimlər tərəfindən hazırlanmış “Diaqnostik Inventory for Screening Children” (Uşaqların skriningi üzrə diaqnostik vəsait) nəticələrinin kəmiyyət və keyfiyyət təhlili həyata keçirilmişdir. Tədqiqata Bakı, Gəncə və Şəki şəhərlərindən 1000 nəfər uşaq (0-5 yaş civarında) cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların inkişafının hərtərəfli qiymətləndirilməsinin psixoloji istiqamətləri açıqlanmış, fərqli etnik zəmində qiymətləndirmənin obyektivlik

dərəcəsinə təsir edən subyektiv amillər sistemləşdirilmiş və onların təsirinin azaldılmasının yol və vasitələri göstərilmiş, uşağın sosial, emosional, koqnitiv və fiziki inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində yeni qiymətləndirmə aləti təqdim olunmuşdur.

İlk dəfə olaraq bu işdə:

- Uşağın inkişafının qiymətləndirilməsinin tədqiqi aparılmış, ona təsir göstərən subyektiv amillər müəyyən olunmuş, yaş, cins, yaşayış yeri, valideynlərin sosial mövqeyi, uşağın bağça və ya digər uşaq inkişaf mərkəzində iştirakı kimi demoqrafik amillərin sosial, emosional, koqnitiv və fiziki inkişafa təsiri istiqamətləri ayırd edilmiş;

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı ilə onların yaşayış yeri, uşağın bağçada və ya digər uşaq inkişaf mərkəzində iştirakı arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli korrelyasiyanın mövcudluğu aşkarlanmış;

- Uşaqların qiymətləndirmə aləti üzrə əldə olunmuş nəticələrinin regional xarakteri aşkarlanmış, fərqli cəhətlər göstərilmiş;

- Şəkidə yaşayan uşaqların qiymətləndirmə alətinin üç şkalası üzrə əldə etdikləri nəticələr Bakı və Gəncədə yaşayan uşaqların nəticələrindən yüksək olduğu və bu fərqi statistik cəhətdən əhəmiyyətliyi müəyyən edilmiş;

- Bağça və ya uşaq inkişaf mərkəzində iştirak edən uşaqların qiymətləndirmə aləti üzrə əldə etdikləri nəticələrin iştirak etməyən uşaqların nəticələrindən yüksək olduğu aşkarlanmış;

- Cins və valideynlərin sosial mövqeyi ilə uşağın inkişafı arasında əhəmiyyətli korrelyasiyanın mövcud olmadığı müəyyənləşdirilmişdir.

Müdafiəyə təqdim olunan müddəalar:

1. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların mənsub olduğu cinslə onun qiymətləndirmə aləti üzrə əldə etdiyi nəticələr arasında korrelyasiya mövcud deyildir. Oğlan və qızların nəticələrində fərqlər müşahidə olunsa da, onlar statistik cəhətdən əhəmiyyətli deyildir.

2. Demoqrafik amillərlə uşağın qiymətləndirmə aləti üzrə əldə etdiyi nəticələr arasında əhəmiyyətli fərqlər mövcuddur. Bu fərqlər kiçik motorika, nitqin başa düşülməsi, audio diqqət və hafizə şkalaları üzrə özünü daha qabarıq göstərir.

3. Özünəxədmət və sosial bacarıqlar şkalaları üzrə daha erkən yaşlarda Kanada seçməsinin göstəriciləri yüksək olsa da, sonralar bu tendensiya dəyişir və Azərbaycan seçməsinin göstəriciləri üstünlük təşkil edir. Belə vəziyyət müxtəlif ölkələrdə fərqli

mədəni, sosial-psixoloji, tarixi təcrübənin olması ilə izah oluna bilər.

4. 43-60 ay yaş qrupundan olan uşaqların nəticələrinin müqaisəsi göstərir ki, sosial bacarıqlar şkalası ilə kiçik motor bacarıqları şkalası arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli korrelyasiya mövcud deyil. Bu amil uşağın yaşı artdıqca şkalalararası korrelyasiyaların azalması tendensiyası ilə səciyyələnmişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri pedaqoji psixologiyanı yeni müddəalarla zənginləşdirir, məktəbəqədər yaşlı uşaqların sosial, emosional, kognitiv və fiziki inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində yeni elmi istiqamətlərin və vahid elmi nəzəriyyənin meydana gəlməsinə zəmin yaradır, uşağın inkişafının hərtərəfli qiymətləndirməsini həyata keçirmək üçün yeni metodika təqdim edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələrindən ailə tərbiyəsində, uşaqların inkişaf səviyyəsinə müvafiq proqramların hazırlanmasına yönəlmiş pedaqoji prosesdə, məktəbəqədər uşaq tərbiyə müəssisələrinin fəaliyyətində, uşaqlarla psixoloji xidmət işinin təşkilində, sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün fərdiləşdirilmiş tədris planının hazırlanmasına yönəlmiş inklüziv uşaq bağçaları və məktəblərin təcrübəsində, valideynlərlə keçirilən treninqlərdə istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobeiasyası. Dissertasiya işinin əsas müddəaları Bakı Dövlət Universitetinin Sosial və pedaqoji psixologiya kafedrasının elmi seminarlarında müzakirə edilmiş, müəllifin yerli və beynəlxalq elmi mətbuatda dərc olunmuş məqalələrində və tezislərində öz əksini tapmış və bu yolla aprobeiasyadan keçmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə, ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun məqsədi, vəzifələri, fərziyyəsi, metodoloji əsasları, tədqiqatın metodları, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim olunmuş müddəalar şərh olunur.

Dissertasiyanın **“Məktəbəqədər yaş dövrü və inkişafın qiymətləndirilməsi psixopedaqoji tədqiqatın predmeti kimi”** adlanan I fəslində məktəbəqədər yaş dövründə fiziki və psixososial inkişafın xüsusiyyətləri göstərilir, məktəbəqədər yaşda inkişafın qiymətləndirilməsinin tədqiqi istiqamətləri araşdırılır, uşağın inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı ortaya çıxan subyektiv amillər təhlil olunur və

qiymətləndirmə prosesi zamanı etik-psixoloji məsələlər nəzərdən keçirilir.

I fəslin **“Məktəbəqədər yaş dövründə fiziki və psixososial inkişafın xüsusiyyətləri”** adlanan birinci yarımfəslində məktəbəqədər yaş dövründə davranış və koqnitiv proseslərində baş verən əhəmiyyətli dəyişikliklər, uşaqların fiziki, motor, linqvistik, sosial və emosional inkişaf sahələri diqqət mərkəzinə gətirilir. Bu yarımfəsildə gəlinmiş qənaət bundan ibarətdir ki, inkişaf sahələri- fiziki, motor, koqnitiv, linqvistik, sosial və emosional sahələr bir-biri ilə sıx əlaqədədir və onların ayrı-ayrılıqda izah olunması onları daha yaxşı başa düşmək məqsədi ilə edilir. Bu sahələr biri digərindən ayrılmazdır. İnkişafın hər bir sahəsi digər sahələrə təsir göstərərək, öz növbəsində onların təsirinə məruz qalır.

I fəslin **“Məktəbəqədər yaşda inkişafın qiymətləndirilməsinin tədqiqi istiqamətləri”** adlanan ikinci yarımfəslində inkişafın psixoloji qiymətləndirilməsi sahəsində mövcud olan müxtəlif yanaşmalar öyrənilir (A.Anastazi, C.Palmer, P.Meloni, P.Vord, P.MakReynolds, C.Salvia, C.Isseldik, Q. Nof, S.Meysels, S.Provens və b.), qiymətləndirmə prosesinin müxtəlif aspektlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş yanaşmalar təhlil olunur. Qeyd olunur ki, qiymətləndirmə uşaqlara dair qərarların verilməsi məqsədi ilə müxtəlif səviyyələrdə, müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək və müxtəlif məzmunları nəzərə alaraq məlumatın toplanması prosesidir. Tədqiqatçılar bu tərif verərkən, qiymətləndirməni məlumatın əldə olunması prosesi kimi şərh edirlər. Bu yarımfəsildə həmçinin qiymətləndirmə sahəsində tədqiqatlar aparan bir çox alimin (U.Bronfenbrenner, O.Brim, R.Barker və b.) psixoloji qiymətləndirmənin istiqamətləndirilməsi məqsədilə təqdim etdikləri ekoloji model təhlil olunur. Nəzərə almaq lazımdır ki, uşağın inkişafının qiymətləndirilməsini həyata keçirən mütəxəssislərin uşağın etnik və mədəni mənsubiyyətinə dair məlumatı əldə etmələri və bu məlumatdan qiymətləndirmədə və nəticələrin təhlili zamanı istifadə etmələri olduqca vacibdir. Bu məlumat xidmətin planlaşdırılması zamanı da nəzərə alınmalıdır. Bu yarımfəslin ümumiləşdirilməsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, təqdim olunmuş ekoloji model məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının hərtərəfli qiymətləndirilməsi zamanı bələdçi kimi çıxış edir. Buraya etibarlı və mötəbər qiymətləndirmə əldə etmək üçün nəzərə alınması vacib olan müxtəlif mühitlər, amillər, agentliklər və insanlar daxildir. Qiymətləndirmə uşağı, onun ailəsini və onların yaşadıkları mühiti nəzərə alaraq çoxsaylı

mənbələrdən və alətlərdən istifadə edərək problemin həlli prosesi kimi təqdim edilir. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların qiymətləndirilməsinin qısa tarixinə baxış göstərir ki, bu sahə təkmilləşdirilməlidir və qiymətləndirməni həyata keçirən mütəxəssislər qiymətləndirmənin mötəbərliyini və dəqiqliyini artırmaq məqsədi ilə çoxsaylı alətlərdən istifadə etməlidirlər.

I fəslin **“Uşağın inkişafının qiymətləndirilməsi və subyektiv faktorların təhlili”** adlanan üçüncü yarımfəslində uşaqların ailələrinin, onların yaşayış şəraitinin, danışdıqları dilin, mənsub olduqları mədəniyyətin, tərbiyə prosesində istifadə olunan yanaşmaların və ümumilikdə uşağın inkişafının məzmununun fərqli olduğu vurğulanır və müvafiq qiymətləndirmə yanaşmasının seçilməsinin zəruriliyi qeyd olunur. Qiymətləndirmə prosesi zamanı uşağın müxtəlif inkişaf sahələri, bu sahələrə aid olan bacarıqları və nümayiş etdirdiyi davranış haqqında məlumat toplanılır. Bu zaman qiymətləndirmə keçirən mütəxəssisin mənsub olduğu mədəniyyət, danışdığı dil, gördüyü ailə modelləri və tərbiyə yanaşmaları haqqında məlumatı, istifadə etdiyi qiymətləndirmə alətləri, qiymətləndirmənin keçirildiyi yer və s. qiymətləndirmə prosesinə subyektivlik əlavə edə bilər.

I fəslin **“Uşağın inkişafının qiymətləndirilməsi prosesində etik məsələlər”** adlanan dördüncü yarımfəslində qiymətləndirmə prosesi zamanı istifadə olunacaq alətin mötəbərliyi, məlumatlı razılıq və məxfilik kimi etik məsələlər təhlil olunur. İnkişafın qiymətləndirilməsini həyata keçirən psixoloqlar öz peşə sahələrində mövcud olan etik kodekslə yaxından tanış olmalı və qiymətləndirmə zamanı etik kodeksdə qeyd olunan qaydada davranış göstərməlidirlər. Qiymətləndirmə prosesində istifadə olunan alətlərin etibarlılığı, mötəbərliyi və müvafiq istifadəsi haqqında məlumatlı olma, qiymətləndirmə alətləri sahəsində ən yeni ədəbiyyatla müntəzəm qaydada tanış olma, qiymətləndirmə prosesində iştirak zamanı məlumatlı razılığın əldə olunması, proses zamanı əldə olunmuş məlumatın məxfi saxlanması və s. kimi etik məsələlər qeyd olunur.

Dissertasiya işinin **“Qiymətləndirmə alətləri və vasitələrinin kross-kultural adaptasiyası prosesi”** adlanan ikinci fəslə iki yarımfəsildən ibarətdir. Burada ilk növbədə mövcud qiymətləndirmə alətlərinin uyğunlaşdırılması zamanı kross-mədəni adaptasiya prosesi araşdırılır.

Dissertasiyanın II fəslinin “**Beynəlxalq standartlar və yerli kontekst**” adlanan birinci yarımfəslində uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində yerli kontekstə uyğunlaşdırılmış alətlərə olan ehtiyac və bu ehtiyacın qarşılınması istiqamətində həyata keçirilməsi zəruri olan tədbirlər təqdim olunur. Bir çox inkişaf edən ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da psixopedaqoji sahədə standartlaşmış metodikaların yoxluğu tədqiqatçıları seçim qarşısında qoyur: yeni metodika yaratmaq və ya mövcud bir metodikanı tərcümə edib, sınaqdan keçirərək yerli kontekstə uyğunlaşdırmaq. Yeni metodikanın yaradılması müəyyən göstəricilərə görə əlverişli hesab edilmir və bunu nəzərə alaraq artıq sınaqdan keçmiş qiymətləndirmə alətinin yerli kontekstə uyğunlaşdırılmasına üstünlük verilir. Bu proses daha sərfəli, səmərəli və praktik hesab edilir. Bu yarımfəsildə mövcud qiymətləndirmə alətlərinin uyğunlaşdırılması zamanı kross-mədəni tərcümə sahəsində olan beynəlxalq standartlardan təcrübə və tədqiqat məqsədi ilə istifadəsinin zəruriliyi araşdırılır.

Dissertasiyanın II fəslinin “**Kross-kultural adaptasiya prosesi**” adlanan ikinci yarımfəsli kross-mədəni adaptasiya prosesinin müxtəlif mərhələlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Burada kross-kultural adaptasiya prosesinin məqsədi müəyyənləşdirilir, müxtəlif mədəniyyətlərlə onun daşıyıcısı olan insanların davranışı arasında mövcud olan əlaqələr tədqiq olunur, davranışın formalaşmasına təsir edən sosial-mədəni amillər araşdırılır. Bu yarımfəsildə həmçinin qiymətləndirmə alətinin kross-kultural adaptasiyası zamanı tərcümə olunmuş alətin mənbə dilə konseptual və texniki cəhətdən ekvivalent, mədəniyyət baxımdan mötəbər və tədqiqat obyektinə olan əhaliyə linqvistik baxımdan uyğunluğunun təmin olunmasının zəruriliyi qeyd olunur.

Dissertasiyanın “**Uşaqların skriningi üzrə diaqnostik vəsait (USDV)**” adlanan üçüncü fəsli iki yarımfəsildən ibarətdir və uşaqların skriningi üzrə diaqnostik vəsaitin inkişafı və strukturunun təhlilinə həsr olunmuşdur. Kanadada USDV üzrə keçirilmiş standartlaşdırma, normativləşdirmə və etibarlılıq məsələlərinin şərhinə bu yarımfəsildə geniş yer verilir.

Dissertasiyanın III fəslinin “**Vəsaitin yaranma tarixi və tətbiq sahələri**” adlanan birinci yarımfəslində diaqnostik skrining alətinin yaranma tarixi təsvir edilir, alətin əsas məqsədi və tətbiq sahələri göstərilir. Bu inkişafetdirici diaqnostik skrining aləti səkkiz inkişaf sahəsini əhatə edir. Bura kiçik motorika, ümumi motorika, nitqi başa düşmə,

nitqi ifadə etmə, audio diqqət və hafizə, vizual diqqət və hafizə, özünə xidmət və sosial bacarıqlar daxildir. USDV digər ümumi istifadə olunan testlərə əsaslanaraq müdaxilə proqramlarının tərtibatında çətinlik çəkən mütəxəssislər üçün çox faydalı alət olduğu qeyd olunur.

Dissertasiyanın III fəslinin **“Vəsaitin standartlaşdırılması və normativləşdirilməsi prosesinin mərhələləri”** adlanan ikinci yarım fəsli qiymətləndirmə alətinin standartlaşdırılması və normativləşdirilməsinin zəruri şərtləri təsvir edilir. Standartlaşdırılma nəticəsində əldə olunmuş məlumata əsasən müəyyən tapşırıqların tamamilə testdən çıxarılmasına və ya tapşırıqlara düzəlişlərin edilməsinə, həmçinin yeni tapşırıqların əlavə olunmasına dair ehtiyaclar müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat zamanı USDV Kanadada yaşayan 0-5 yaşlı uşaqlara uyğun olaraq standartlaşdırılmışdır və səkkiz inkişaf sahəsi üzrə normativlər hazırlanmışdır. Beləliklə, keçirilmiş tədqiqatların nəticələrinə əsasən USDV Kanadada yaşayan 0-5 yaşlı uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi sahəsində etibarlı və mötəbər alətdir.

Dissertasiyanın **“Uşaqların skriningi üçün diaqnostik vəsaitin Azərbaycan kontekstinə kross-kultural adaptasiyası, tətbiqi və tədqiqat materiallarının təhlili”** adlanan IV fəsli dörd yarım fəsildən ibarətdir. Tədqiqat işi qiymətləndirmə alətinin ingilis dilindən azərbaycan dilinə tərcüməsi prosesi, sahə sınağının keçirilməsi və əldə olunmuş nəticələrin psixometrik təhlilindən ibarət olmuşdur. Fəsildə alətin linqvistik, mədəni və psixometrik ekvivalentliyinə dair məlumat əsaslı təhlil olunur.

Dissertasiyanın IV fəslinin **“Tədqiqatın metodologiyası”** adlanan birinci yarım fəslində tədqiqatda istifadə olunmuş metodun təhlili aparılır. Uşaqların (0-5 yaş) inkişafının hərtərəfli qiymətləndirilməsi üçün USDV-dən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda iştirak edən 1000 nəfərdən 300 nəfəri (30%) Bakı, 350 nəfəri (35%) Gəncə və 350 nəfəri (35%) Şəkidə yaşayan uşaqlar (0-5 yaş) olmuşdur. 685 nəfər uşağın nəticələrindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqatda iştirak edən uşaqlara dair demoqrafik məlumat əldə olunmuşdur (ailənin tərkibi, uşağın cinsi, bağça və ya uşaq inkişaf mərkəzində iştirakı, valideynin təhsili və sosial mövqeyi). Tədqiqatda seçmə stratifikasiya olunmuş seçmə planından istifadə edərək formalaşdırılmışdır.

Dissertasiyanın IV fəslinin **“Linqvistik və mədəniyyət baxımından ekvivalentlik”** adlanan ikinci yarım fəslində ingilis dilindən (mənbə dil) azərbaycan dilinə (hədəf dil)

tərcümə olunmuş qiymətləndirmə alətinin mənbə dildə olan versiyasına linqvistik və mədəniyyət baxımından ekvivalent olmasını təmin etmək məqsədi ilə hədəf dilin daşıyıcıları üçün qrammatik və linqvistik baxımdan uyğun olan söz və ifadələr müəyyən olunaraq, alətin tərcüməsi bir sıra mərhələdən ibarət oldu. USDV mənbə dildən hədəf dilə tərcümə olunaraq, uşaq inkişafı üzrə mütəxəssislər qrupuna müzakirə üçün təqdim olundu. Müvafiq düzəlişlər edildi və sonra hədəf dildən mənbə dilinə tərcümə olunaraq orijinal alətlə tərcümə olunmuş alət müqayisəli təhlil edildi. Vəsaitin Azərbaycan kontekstinə uyğunlaşdırılması prosesi zamanı müəyyən tapşırıqlar və istifadə olunan əyani vəsaitlər (şəkillər) hədəf mədəniyyətə müvafiq olaraq dəyişdirildi. Mənbə dildən hədəf dilə tərcümə olunmuş və uyğunlaşdırılmış alət ilkin sınaq zamanı 100 uşaqla yoxlanıldı və əldə olunmuş nəticələrə əsasən USDV-ə yenidən müvafiq dəyişikliklər edildi.

Dissertasiyanın IV fəslinin “**Statistik ekvivalentlik**” adlanan üçüncü yarım fəslində sahə sınağı zamanı əldə olunmuş nəticələr təhlil olunur və tədqiqatın fərziyyələrinin yoxlanılması həyata keçirilir.

Tədqiqatda ilkin olaraq belə bir fərziyyə qoyulmuşdur ki, 0-5 yaşlı uşağın cinsi ilə onun inkişafı arasında əlaqə mövcud deyildir.

Uşağın cinsi ilə USDV üzrə əldə etdiyi nəticə arasında əlaqə

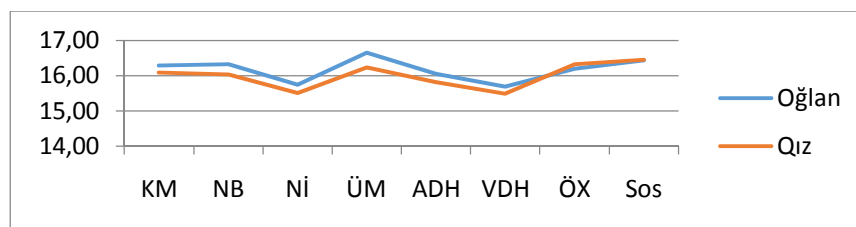
Cədvəl 4.3.1.

Şkalalar	T-test		
	Oğlan	Qız	t
KM	16.30	16.10	0.34
NB	16.34	16.04	0.49
Nİ	15.74	15.52	0.40
ÜM	16.65	16.24	0.69
ADH	16.05	15.83	0.39
VDH	15.70	15.49	0.35
ÖX	16.20	16.34	-0.21

SB	16.44	16.46	-0.02
----	-------	-------	-------

Qeyd:

KM – Kiçik	ADH – Audio
Motorika	Diqqət və Hafizə
Bacarıqları	VDH – Vizual
NBD - Nitqi Başa	Diqqət və Hafizə
Düşmə	ÖX - Özünə
NİE - Nitqi İfadə	Xidmət
Etmə	Bacarıqları
ÜM - Ümumi	SB - Sosial
Motorika	Bacarıqlar
Bacarıqları	

Şək.4.3.1. Cins və USDV nəticələri

Cədvəl 4.3.1-dən görünür ki, 0-5 yaşlı oğlanlarla qızların səkkiz şkala üzrə əldə etdikləri nəticələrin orta arifmetik göstəriciləri fərqli olsada bu fərqlər statistik cəhətdən əhəmiyyətli fərqlər deyil.

Tədqiqatda belə bir fərziyyə də götürülmüşdür ki, uşağın yaşayış yeri ilə onun inkişafı arasında əlaqə vardır.

Uşağın yaşayış yeri ilə USDV nəticələri arasında əlaqə

Cədvəl 4.3.2.

Şkalalar	ANOVA (means)			
	Bakı	Gəncə	Şəki	F
KM	15.43	16.03	17.37	3.21*
NBD	15.32	16.26	17.14	2.94*
NİE	14.84	15.66	16.55	2.76
ÜM	15.52	16.73	17.20	2.75

ADH	15.00	15.92	17.10	4.45**
VDH	14.90	15.49	16.56	2.57
ÖX	15.73	16.10	17.15	1.89
SB	16.04	16.06	17.46	2.20

Qeyd: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

Cədvəl 4.3.2-in nəticələrinə əsasən tək amilli ANOVA testinin nəticələri göstərir ki, uşağın yaşadığı yer ilə USDV aləti üzrə əldə etdiyi nəticə arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqə var. Kiçik motorika, nitqin başa düşülməsi və audio diqqət və hafizə şkalaları üzrə Şekidə yaşayan uşaqların nəticələri Bakı və Gəncədə yaşayan uşaqların nəticələrindən yüksəkdir. Fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Üçüncü fərziyyə: uşaq bağçası və ya digər uşaq inkişaf mərkəzində iştirakla uşağın inkişafı arasında müsbət əlaqə olduğu göstərilmişdir.

Uşağın bağça/uşaq inkişaf mərkəzində iştirakı ilə onun USDV üzrə
əldə etdiyi nəticə arasında əlaqə

Cədvəl 4.3.3.

Şkalalar	Uşaq bağça/inkişaf mərkəzinə gedirmi		
	Bəli	Xeyir	t
KM	21.52	12.42	15.01***
NBD	21.32	12.78	14.24***
NİE	20.48	12.28	14.03***
ÜM	21.45	13.08	13.74***
ADH	20.86	12.68	14.66***
VDH	20.58	12.19	14.40***
ÖX	21.12	12.90	13.56***
SB	21.59	12.89	14.12***

Qeyd: *** $p < 0.001$

Cədvəl 4.3.3-ün nəticələrinə əsasən t-testinin göstəricilərinin bütün şkalalar üzrə mövcud olan fərqlərin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmasını göstərdiyindən fərziyyə öz təsdiqini tapmışdır.

Dördüncü fərziyyə: ailə başçısının sosial mövqeyi və eləcə də valideynlərinin təhsil səviyyəsi ilə uşağın inkişafı arasında statistik əhəmiyyətli əlaqə mövcud deyildir.

Təhlil zamanı valideynlərin təhsili ilə uşağın test üzrə əldə etdiyi nəticələr arasında əlaqə iki seçməli T-testindən istifadə edərək yoxlanıldı və bu əlaqənin statistik cəhətdən əhəmiyyətli olmaması müəyyən olundu. Bu zaman ehtimal edə bilərik ki, tədqiqatda iştiraka dair razılıq verən valideynlər uşağın inkişafını nisbətən başa düşən və qiymətləndirmənin vacibliyinə önəm verən valideynlər oldu. Bu baxımdan, seçməmiz representativ olmaya bilər. Çünki uşağın inkişafı haqqında və qiymətləndirmənin vacibliyi haqqında tam məlumatsız valideynlərin uşaqları çox az miqdarda cəlb olunmuşdur.

Ailə başçısının tutduğu vəzifə ilə uşağın USDV üzrə əldə etdiyi nəticələr arasında əlaqənin mövcud olması yoxlanıldı. Təhlil zamanı şəxsi işlə məşğul olan valideynlərin uşaqlarının nəticələri nisbətən yüksək idi, lakin bu fərqlər statistik cəhətdən əhəmiyyətli deyil.

USDV üzrə nəticələri ailə başçısının sosial mövqeyi arasında əlaqə

Cədvəl 4.3.4.

Şkalala r	ANOVA (orta arifmetik göstərici)							
	Şəxsi Bizness	QHT	Dövlət İşçisi	İşsiz	Hərbiçi	Muzdlu	Sürücü	F
KM	16.97	15.3	14.95	15.23	15.00	17.38	15.53	1.06
NB	17.11	15.6	15.05	15.13	14.83	17.26	15.00	1.02
Nİ	16.38	15.0	14.68	14.31	13.83	17.00	14.64	1.12
ÜM	17.46	16.0	15.63	15.25	14.00	17.49	15.47	0.99
ADH	16.77	15.4	14.96	15.10	14.17	17.03	15.35	0.95
VDH	16.27	15.1	14.51	14.48	15.83	16.66	14.94	0.85
ÖX	17.18	15.6	15.27	15.13	13.17	17.04	15.82	0.96
Sos.	16.98	15.8	15.36	15.54	14.17	17.68	15.00	0.89

Beşinci fərziyyə: USDV-nin hər şkalası üzrə etibarlılıq testinin nəticələrin yüksək

(alpha > 0.80) olması ehtimal olunur.

Hər şkala üzrə etibarlılıq testinin nəticələri

Cədvəl 4.3.5.

Şkalalar	Kronbax Alfa
KM	0.95
NB	0.96
Nİ	0.96
ÜM	0.96
ADH	0.95
VDH	0.96
ÖX	0.96
SB	0.95

Qeyd: $0.8 < \alpha < 0.9$

Cədvəl 4.3.5-nin nəticələrinə əsasən USDV-nin hər şkalası üzrə etibarlılıq testinin göstəriciləri yüksək olduğundan fərziyyə öz təsdiqini tapmışdır.

Altıncı fəziyyə: USDV-ə daxil olan şkalaların etibarlılığının göstəricisi olan səkkiz şkalalararası korrelyasiyalar mövcuddur.

USDV şkalaları üzrə xallararası korrelyasiyalar

Cədvəl 4.3.6.

Qrup 1: N=234 (0-18 ay)								
	KM	NBD	NİE	ÜM	ADH	VDH	ÖX	SB
KM	-							
NBD	0.85	-						
NİE	0.85	0.85	-					
ÜM	0.87	0.86	0.90	-				
ADH	0.84	0.86	0.85	0.86	-			

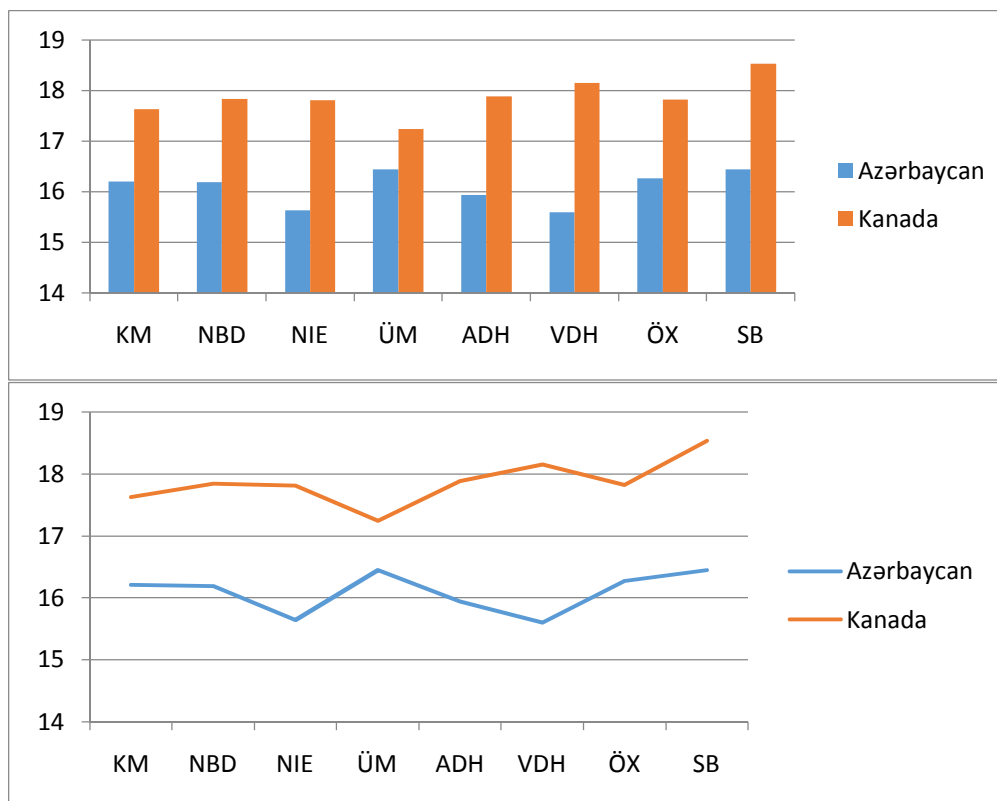
VDH	0.86	0.81	0.84	0.88	0.86	-		
ÖX	0.82	0.79	0.81	0.88	0.81	0.81	-	
SB	0.82	0.81	0.83	0.86	0.81	0.83	0.84	-
Qrup 2: N=247 (19-42 ay)								
KM	-							
NBD	0.83	-						
NİE	0.79	0.84	-					
ÜM	0.76	0.77	0.74	-				
ADH	0.80	0.85	0.83	0.77	-			
VDH	0.85	0.81	0.81	0.76	0.82	-		
ÖX	0.76	0.73	0.74	0.74	0.72	0.80	-	
SB	0.69	0.70	0.69	0.68	0.69	0.70	0.71	-
Qrup 3: N=204 (43-60 ay)								
	KM	NBD	NİE	ÜM	ADH	VDH	ÖX	SB.
KM	-							
NBD	0.68	-						
NİE	0.58	0.70	-					
ÜM	0.50	0.58	0.56	-				
ADH	0.59	0.62	0.62	0.57	-			
VDH	0.66	0.65	0.66	0.62	0.67	-		
ÖX	0.52	0.48	0.49	0.61	0.56	0.57	-	
SB	0.46	0.57	0.49	0.57	0.57	0.53	0.56	-

Cədvəl 4.3.6-nın nəticələrinə əsasən 0-18 ay və 19-42 ay yaş qrupları daxil korrelyasiyaların hamısı statistik cəhətdən əhəmiyyətli. Lakin 43-60 ay yaş qrupu daxilində sosial bacarıqlar şkalası ilə kiçik motor bacarıqları şkalası arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli korrelyasiya müşahidə olunmadı. Bu tendensiya USDV

metodikasının yaradılması zamanı Kanadalı həmkarların tədqiqatında da müşahidə olunur. Daha erkən yaşlı uşaqlarda şkalalar, yəni şkalaların ölçdüyü bacarıqlar biri digəri ilə sıx əlaqəli olurlar. Ancaq uşağın yaşı artdıqca bacarıqlar artır və müxtəlifləşir. Uşağın yaşı artdıqca şkalalararası korrelyasiyaların azalması tendensiyası uşaq inkişafının daha mürəkkəb səviyyəyə keçid almasında müşahidə olunur.

Tədqiqatın əsas fərziyyəsi standartlaşdırılmış qiymətləndirmə alətindən istifadənin uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi zamanı ortaya çıxan subyektiv amillərin qiymətləndirmənin obyektivlik dərəcəsinə təsirini minimuma endirməsi kimi qoyulmuşdur. Aparılan tədqiqat işinə əsasən belə nəticəyə gəlirik ki, standartlaşdırılmış qiymətləndirmə alətindən istifadə qiymətləndirmə prosesi zamanı ortaya çıxan cins, yaşayış yeri, validenylərin təhsili, sosial mövqeyi və s. kimi subyektiv amillər qiymətləndirmənin obyektivlik dərəcəsinə təsirini azaldır.

Dissertasiyanın IV fəslinin “**Nəticələrin müqayisəli təhlili**” adlanan dördüncü yarımfəslində Azərbaycan və Kanadada USDV-nin standartlaşdırılması üzrə keçirilmiş tədqiqatın nəticələri müqayisəli təhlil olunur. Yaş qrupuna görə təhlil 8 inkişaf sahəsi (şkala) üzrə əldə olunmuş nəticələri əhatə etdi.

Şək.4.4.1. Azərbaycan və Kanadada keçirilən tədqiqatın nəticələri

Beləliklə, Azərbaycanda və Kanadada keçirilmiş tədqiqatın seçmələrinin hər şkala üzrə orta arifmetik göstəricilərinin müqayisəsi Kanada seçməsinin nəticələrinin orta hesabla Azərbaycan seçməsinin göstəricilərindən yüksək olduğunu göstərir. Baxmayaraq ki, erkən yaşlarda Azərbaycan seçməsinin göstəriciləri bəzi şkalalar üzrə üstünlük təşkil edir, artıq beş yaşa yaxınlaşdıqca göstəricilər dəyişir.

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili və apardığımız eksperiment aşağıdakı **nəticələrə** gəlməyə imkan verir:

- Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq inkişafı və onun qiymətləndirilməsi məsələsi təhlil edilsədə, qiymətləndirmə zamanı subyektiv amillər sistemli tədqiq edilməmişdir və həmin amillərin aradan qaldırılması istiqamətində standartlaşdırılmış qiymətləndirmə aləti təqdim olunmamışdır. Başqa sözlə, məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafının qiymətləndirilməsi ilə bağlı məsələlərin sistemli şəkildə öyrənilməsinə ciddi ehtiyac vardır.
- Məktəbəqədər yaş dövrü davranışda və təfəkkür proseslərində əhəmiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnən yaş dövrü olduğundan bu dövrdə etibarlı və mötəbər qiymətləndirmənin aparılması psixi inkişafda zəruri faktları aşkarlamağa imkan verir.
- Uşağın mənsub olduğu cinslə onun USDV üzrə əldə etdiyi nəticələr arasındakı statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqələr mövcud deyil. Ehtimal olunurdu ki, artıq 0-5 yaşlı uşaqların cinsindən asılı olaraq test üzrə əldə etdikləri nəticələr fərqli olmayacaq. Belə qənaətə gəlmək olar ki, hələ 0-5 yaşlı uşaqlarda sosial stereotiplər və gender gözləntiləri bir o qədər də əhəmiyyətli deyil.
- Uşaqların qiymətləndirmə aləti üzrə əldə olunmuş nəticələrinin regional xarakteri aşkarlanmış, fərqli cəhətlər göstərilmişdir. Bakı, Gəncə və Şəki şəhərlərində keçirilmiş tədqiqatın nəticəsinə əsasən Şəkidə yaşayan uşaqların nəticələri Bakı və Gəncədə yaşayan uşaqların nəticələrindən fərqlidir və bu fərq statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Fərqlər kiçik motorika ($p < 0.05$), nitqin başa düşülməsi ($p < 0.05$) və audio diqqət və hafizə ($p < 0.01$) şkalalarında müşahidə olunur.
- Uşağın bağça və ya digər uşaq inkişaf mərkəzinə getməsi ilə onun qiymətləndirmə aləti üzrə əldə etdiyi nəticələrarası müsbət əlaqə mövcuddur. Tədqiqat zamanı uşaq adı çəkilən müəssisələrə getdikdə onun əldə etdiyi nəticələrin yüksək olduğu müşahidə olundu və bu fərq statistik baxımdan əhəmiyyətlidir.

- Aydın oldu ki, uşağın bağçaya və ya uşaq inkişaf mərkəzinə getməsinin onun qiymətləndirmə aləti üzrə əldə etdiyi nəticələrə statistik cəhətdən əhəmiyyətli təsiri var. Uşaq bağçası və ya inkişaf mərkəzinə gedən uşaqların nəticələri təqribən iki dəfə digər uşaqların nəticələrindən yüksəkdir ($p < 0.001$).
- Uşağın valideynlərinin təhsili ilə onun qiymətləndirmə aləti üzrə nəticələri arasında əlaqə yoxdur. Bu zaman ehtimal edə bilərik ki, tədqiqatda iştiraka dair razılıq verən valideynlər uşaq inkişafını nisbətən başa düşən və qiymətləndirmənin vacibliyinə önəm verən valideynlər oldu. Bu baxımdan, seçməmiz reprezentativ olmaya bilər. Çünki uşağın inkişafı haqqında və qiymətləndirmənin vacibliyi haqqında tam məlumatsız valideynlərin uşaqları çox az miqdarda cəlb olunmuşdur.
- Ailə başçısının sosial mövqeyi ilə uşağın qiymətləndirmə aləti üzrə nəticəsi arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli əlaqə yoxdur. Tədqiqat göstərdi ki, şəxsi işlə məşğul olan valideynlərin uşaqlarının nəticələri nisbətən yüksək olsada, lakin bu fərqlər statistik cəhətdən əhəmiyyətli deyildir.
- Hər USDV şkalası üzrə etibarlılıq testinin nəticələri yüksəkdir. Səkkiz şkalanın hər biri üzrə yüksək etibarlılıq göstəriciləri əldə olundu ($0.8 < \alpha < 0.9$).
- USDV-ə daxil olan şkalaların etibarlılığının göstəricisi olan 8 şkalaarası korrelyasiyalar var. Şkalaların etibarlılığını yoxlamaq üçün 8 şkalaarası korrelyasiyalar yoxlanılmışdır. 0-18 ay və 19-42 ay qruplarında daxili korrelyasiyaların hamısı statistik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Lakin 43-60 ay qrupu daxilində sosial bacarıqlar şkalası ilə kiçik motor bacarıqları şkalası arasında statistik cəhətdən əhəmiyyətli korrelyasiya müşahidə olunmadı. Konkret etnik mühitdən asılı olmayaraq bu tendensiya USDV metodikasının yaradılması zamanı Kanadalı həmkarların tədqiqatında da müşahidə olunur. Daha erkən yaşlı uşaqlarda şkalalar, yəni şkalaların ölçdüüyü bacarıqlar biri digəri ilə sıx əlaqəli olurlar, lakin uşağın yaşı artdıqca bacarıqlar artır və müxtəlifləşir. Uşağın yaşı artdıqca şkalalararası korrelyasiyaların azalması tendensiyası uşaqlar inkişafın daha mürəkkəb səviyyəsinə keçid aldığıda müşahidə olunur.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı **əsərlərində** öz əksini tapmışdır:

1. Cross-cultural test adaptation: demand and challenges // Psixologiya jurnalı, Bakı 2012, № 1, s. 72-79

2. Protocols for Protection of Human Participants: A Comparison of Five Countries // Journal of empirical research on human research ethics an international journal, 2013, v.8 No 3, s. 2-11 (B.A. Clough, M.M. Campbell, N.J.Mateo, A. O'Donovanla müştərək)
3. Qiymətləndirmə alətinin kross-mədəni adaptasiyası: beynəlxalq standartlar və yerli kontekst // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2014, № 1, s. 62-71
4. The Diagnostic Inventory for Screening Children (DISC): Cross-cultural adaptation and psychometric evaluation of the test in Azerbaijan // International Journal of Advanced Research, 2014, v.2 № 10, s. 734-739
5. Uşaq inkişafının qiymətləndirilməsi (metodik vəsait). Bakı: İnformasiya Texnologiyaları, 2015, 283 s.
6. Psixoloji qiymətləndirmə və multikultural mühit: alətlərin kross-kultural adaptasiyası / "Mədəni müxtəliflik: dünya və Azərbaycan" beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: 2016, s. 285-288
7. Cross-cultural adaptation study: Diagnostic Inventory for Screening Children / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş "Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq Elmi Konfransı"nın materialları. Bakı: 2016, s.1589-1590
8. Kross-kultural adaptasiya prosesi: göstəricilərin psixometrik təhlili və onun nəticələri // Psixologiya jurnalı, Bakı, 2016, № 1, s. 178-188 (K.R.Əliyeva ilə müştərək)
9. Psixoloji qiymətləndirmə alətlərinin multikultural mühitə adaptasiyası / Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93 və hakimiyyətə qayıtmasının 23-cü ildönümünə həsr olunmuş "Multikulturalizm Azərbaycanın dövlət siyasəti və cəmiyyətin həyat tərzidir" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: 2016, s.72-76.

АНАЛИЗ СУБЪЕКТИВНЫХ ФАКТОРОВ ПРИ ОЦЕНКЕ РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ

Диссертация посвящена одной из актуальных проблем – анализу субъективных факторов при оценке развития ребенка и путям их устранения.

Во введении определяется уровень актуальности, степень разработанности проблемы, а также цели и задачи, методы и методология исследовательской работы.

В первой Главе диссертации «Дошкольный возраст и оценивание развития как предмет психо-педагогического исследования» рассматриваются теоретические и методологические вопросы оценивания развития ребенка. Анализируются разные сферы развития детей, их взаимосвязь и взаимозависимость, рассматриваются процесс оценивания, факторы, влияющие на его уровень объективности, а также, этические вопросы при проведении оценивания развития.

Вторая Глава «Кросс-культурная адаптация инструментов и пособий для оценивания» посвящена рассмотрению кросс-культурной адаптации методик, используемых в процессе оценивания развития детей, учитывая международные стандарты, а также специфику языка и культуры. Здесь описывается процесс кросс-культурной адаптации и этапы его осуществления.

Третья Глава под названием «Диагностический инструмент для скрининга детей» рассматривает методику исследования (Диагностический инструмент для скрининга детей). Здесь предоставляется информация об истории создания методики, сферы применения, а также результаты исследования.

Четвертая Глава диссертации под названием «Кросс-культурная адаптация диагностического инструментария для скрининга детей в Азербайджане, его применение и анализ данных исследования» посвящена итогам экспериментального исследования процесса оценивания развития детей (0-5 лет) на основе кросс-культурной адаптации методики «Диагностический инструмент для скрининга детей.» Прежде всего, результаты исследования показали

надежность и валидность методики для использования с детьми в Азербайджане, а также были выявлены субъективные факторы, которые необходимо учитывать в процессе оценивания развития детей.

В заключении делаются соответствующие выводы и даются рекомендации.

**ANALYSIS OF THE SUBJECTIVE FACTORS DURING THE
IMPLEMENTATION OF CHILD DEVELOPMENTAL ASSESSMENT AND
WAYS OF ADDRESSING THEM**

The thesis is devoted to the exploration of the issue that constitutes current importance – analysis of the subjective factors during the implementation of child developmental assessment and ways of addressing them.

In the introduction section of the thesis, background information on the problem, the importance and timeliness of studying it, as well as already existing researches devoted to the comprehensive exploration of the stated problem are given. In addition, goal, objectives, the methods used during the study, and research methodology are clearly introduced.

The first chapter of the thesis called “Preschool age and developmental assessment as a subject of psycho-pedagogical research” is devoted to the history of studying the assessment process and provides the comprehensive theoretical framework of the assessment of children. In addition to it, this chapter attempts to shed the light on the various subjective factors that can negatively influence the results of the assessment. Further, in the chapter, the various areas of child development are discussed and the information on their interrelationships, interdependence as well as arising ethical issues in the process of the implementation of an assessment are discussed.

The second chapter of the study “Cross-cultural adaptation process of assessment tools” is devoted to the analysis of cross-cultural adaptation process. The international standards set for these purposes and the application of these standards to the local content are being discussed and analyzed. The study attempted to describe the process of cross-cultural tool adaptation and provide the in-depth information on various stages of the process.

The third chapter called “Diagnostic inventory for screening children” is introducing the detailed information about the assessment tool used in the study. The tool was

initially developed in Canada for the purposes of early assessment of children. The history of the tool, the areas of application and the research findings regarding the standardization and normalization of the tool are presented in the study.

The fourth chapter, called “Cross-cultural adaptation of diagnostic inventory for screening children in Azerbaijan, its application and the analysis of research findings,” is devoted to the results of an experimental study on cross-cultural adaptation of the assessment tool to Azerbaijani language and culture, as well as the influence of subjective factors on the degree of objectivity of the assessment process. The study proves that Diagnostic inventory for screening children is a valid and reliable tool to be used with children in Azerbaijan.

In conclusion, the summary of the study, analysis of the results and recommendations are presented.

Sifariş № 124, tiraj 100
“Ecoprint” mətbəəsində çap olunub.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ**_____

На правах рукописи

ТУРАНА АЛВАН ГЫЗЫ АЛИЕВА

**АНАЛИЗ СУБЪЕКТИВНЫХ ФАКТОРОВ ПРИ ОЦЕНКЕ РАЗВИТИЯ
ДЕТЕЙ И ПУТИ ИХ УСТРАНЕНИЯ**

6104.01- Педагогическая психология

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по психологии**

Баку –2016